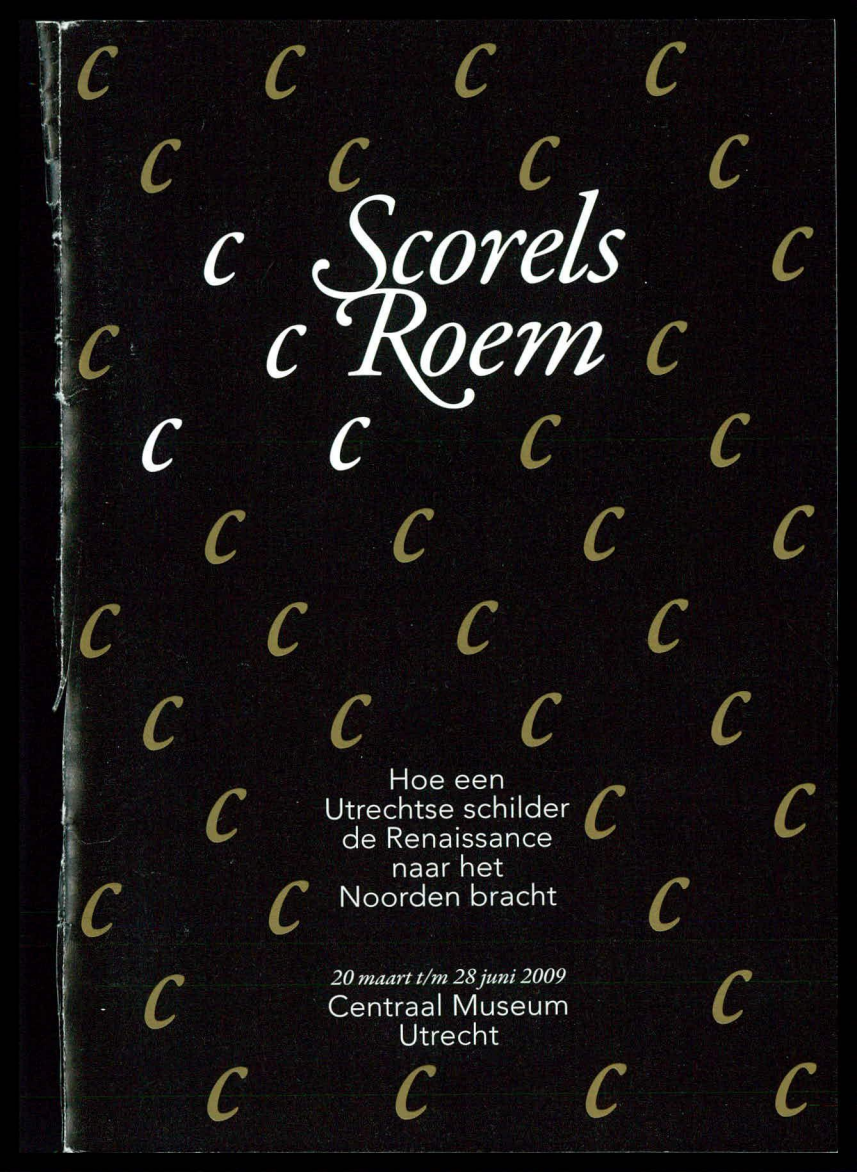
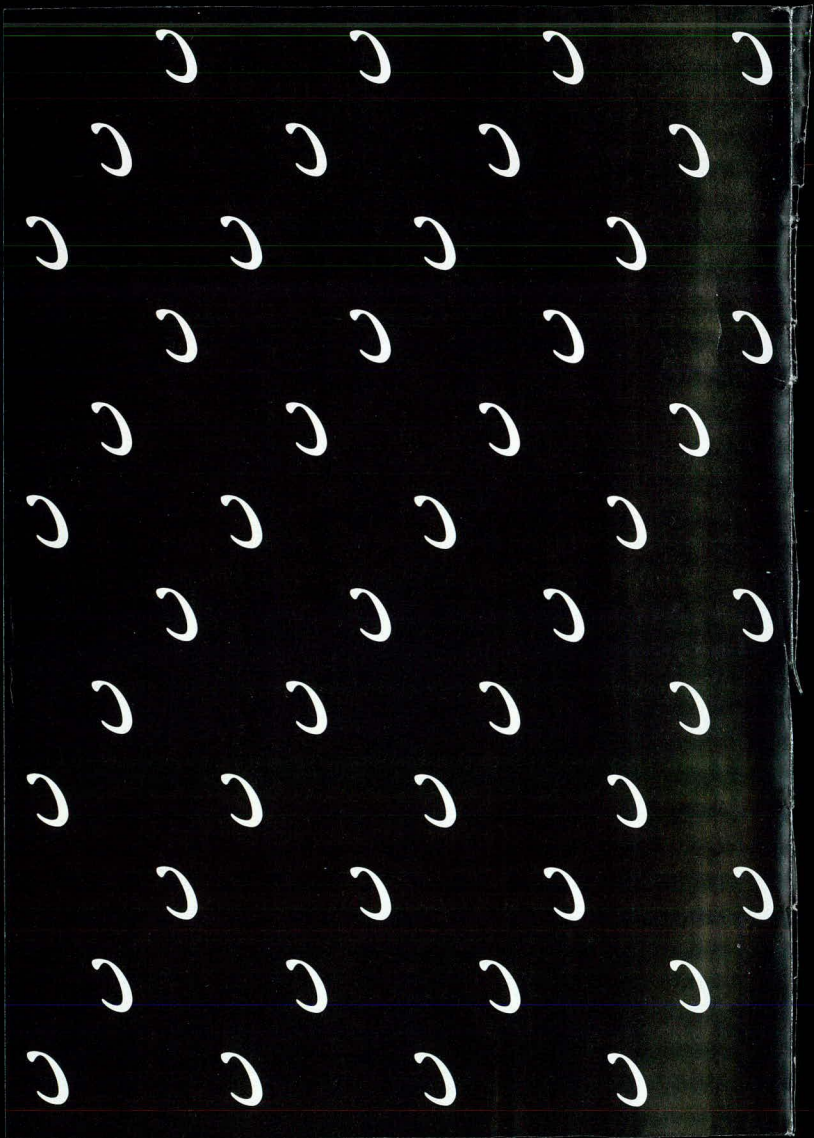

Scorels Roem

Hoe een
Utrechtse schilder
de Renaissance
naar het
Noorden bracht

20 maart t/m 28 juni 2009
Centraal Museum
Utrecht

Na voltooiing van zijn leertijd ging Scorel op reis. Via Duitsland ging hij naar Karinthië, waar hij zijn vroegst bekende werk schilderde. Het gesigneerde en 1519 gedateerde altaarstuk met *De heilige Maagschap* bevindt zich nog altijd op de oorspronkelijke plaats in de Sint Martinuskerk (Obervellach). Scorel reisde door naar Venetië, van waaruit hij in 1520 een aantal maanden op pelgrimstocht ging naar het Heilige Land. Het zal in de zomer van 1522 zijn geweest dat hij zich in Rome vestigde, waar de Utrechter Adriaan Florisz Boeyens een half jaar eerder tot paus was benoemd. Hij benoemde Scorel na de dood van Rafaël tot beheerder van de pauselijke verzamelingen. In 1524, na de dood van paus Adrianus VI keerde Scorel terug naar zijn vaderland.

Hij kwam in Utrecht te wonen bij Herman van Lokhorst, deken van de Utrechtse Sint-Salvator-kerk en kanunnik van de Dom. In diens opdracht schilderde hij het *Drieluik met de intocht van Christus in Jeruzalem*. Het is het eerste grote werk dat van na Scorels terugkeer bekend is.

Vanwege politieke troebelen in het Utrechtse nam Scorel zijn toevlucht tot Haarlem, waar hij in 1527 zijn eerste werkplaats vestigde.

‘En alsoo Schoorel veel aengheloopen en versocht wiert Jongers aen te nemen, huyrde een huys te Haerlem [...]’, schrijft Karel van Mander. Volgens zijn biograaf had Scorel zoveel aanloop, dat hij een huis huurde, waar hij zijn ‘Jongers’ (leerlingen) aan het werk kon zetten. Zijn bekendste leerlingen waren Maerten van Heemskerck en Anthonie Mor, die later zijn portret schilderde.

Het is onzeker bij wie Jan van Scorel het schildersvak leerde. Arnoldus Buchelius schrijft in zijn *Res Pictoriae* (1585-1590) dat Cornelis Buys uit Alkmaar Scorels eerste leermeester was. Volgens Karel van Mander (1604) ging Scorel drie jaar in de leer bij de Haarlemse schilder Cornelis Willemsz nadat hij in 1509 de Latijnse school in Alkmaar had voltooid. Daarna vertrok hij volgens de biograaf naar Amsterdam om te werken bij Jacob Cornelisz van Oostsanen. Hij zou als gezelschap zijn opleiding hebben afgesloten bij de Zuid-Nederlandse schilder Jan Gossaert, die van 1517 tot 1524 in dienst was van Filips van Bourgondië.

Van Mander is de enige bron waar uit blijkt dat Scorel en Gossaert elkaar kenden. Ook zonder deze vermelding is het echter bijna ondenkbaar dat een jonge ambitieuze schilder als Scorel de toen al vermaarde Gossaert niet zou hebben ontmoet. Waarschijnlijk kwamen zij met elkaar in contact in de maanden na mei 1517, toen Filips werd benoemd tot bisschop en Gossaert

in diens gevolg in de Domstad verbleef. Gossaert zal Scorel hebben verteld over de Italiaanse reis die hij jaren eerder met Filips maakte. Toen hij in 1509 in Rome was werkte Michelangelo aan het plafond van de Sixtijnse kapel en werden de *Stanze* in het Vaticaan door Rafaël en anderen beschilderd.

Uit de vijftiende en vroege zestiende eeuw is een klein aantal schilderijen bewaard gebleven waarin een relatie met Utrecht aanwijsbaar is. Op het *Drieluik met de kruisiging* uit circa 1460 en het portret van een anonieme man is in de achtergrond de Domtoren te zien. Ook is een aantal portretten van Utrechters van rond 1500 bewaard gebleven.

*c Scorels
c Roem
c c*

Hoe een
Utrechtse schilder
de Renaissance
naar het
Noorden bracht

20 maart t/m 28 juni 2009
Centraal Museum
Utrecht

Scorels Roem

Hoe een
Utrechtse
schilder de
Renaissance
naar het
Noorden
bracht

De rol die Jan van Scorel heeft gespeeld in de schilderkunst van de Noordelijke Nederlanden kan moeilijk worden overschat. Niet voor niets wordt hij in 1604 door zijn biograaf Karel van Mander 'lantarendrager en stratenmaker van onze kunsten' genoemd. Opgeleid in de nadagen van de late middeleeuwen bezocht Scorel in de jaren 1520 tot 1523 Italië. Daar bestudeerde hij naast de werken uit de klassieke oudheid die van grote meesters als Michelangelo en Rafaël. Na zijn terugkeer introduceerde Scorel de vormtaal van de Italiaanse renaissance in de Noordelijke Nederlanden. Het aanzien van de schilderkunst zou er ingrijpend en blijvend door veranderen.

In 1524 vestigde Jan van Scorel zich in Utrecht. In 1527 week hij vanwege politieke onrust voor een periode van drie jaar uit naar Haarlem, waar hij zijn eerste werkplaats vestigde. De aantrekkingskracht die van Scorel als trendsetter van een nieuwe beeldtaal uitging blijkt uit het grote aantal leerlingen dat zich bij hem aanmeldde. In

1530 startte hij een werkplaats in Utrecht die tot aan zijn dood een hoge productie kende. Omdat Scorel zijn ontwerpen ook in serie produceerde, al dan niet met varianten, loopt het aantal schilderijen dat zijn werkplaats verliet in de honderden. Van zijn eigenhandige werken is nog een zestigtal bewaard gebleven.

Scorel verkeerde in de hoogste kringen. In Rome portretteerde hij de Nederlandse Paus Adrianus VI. Deze benoemde hem tot beheerder van de kunstschaten van het Vaticaan als opvolger van Rafaël. Zijn belangrijkste beschermheren waren Hendrik III van Nassau en Floris van Egmond en bij buitenlandse hoven genoot hij alom bewondering. Hij was een gerespecteerd priester, diplomaat en ingenieur, maar zijn grote faam dankt hij aan zijn beroep als schilder.

Jan van Scorel: de jaartallen

1495

Geboren op 1 augustus
te Schoorl

1509

Latijnse school te Alkmaar

1509-12

Leertijd bij Cornelis Willemsz
in Haarlem

1512-18

Werkt bij Jacob Cornelisz van
Oostanen in Amsterdam

1518-20

Vertrek uit de Nederlanden

1519

Het altaar van *De heilige
Maagschap* in Obervellach

1520-21

Reis naar het Heilige Land

1522-23

Benoeming tot beheerder
van de kunstschaten van
het Vaticaan

1525

Aanbod van een vicariaat in
de Sint-Mariakerk te Utrecht

1527-30

Werkplaats in Haarlem

1528

Kanunnik van Sint Marie
te Utrecht

1530

Huurt een huis binnen de
immunitet van Sint Marie

1532-33

Reizen naar Breda en
Mechelen

1537

Tweede testament

1539

Diplomatieke reis naar
IJsselstein

1540

Reis naar Noord-Frankrijk,
abdij van Marchiennes

1541-42

Onderhandelingen in Breda
met René van Chalon over
kapittelbezittingen

1549

Ontwerp en regie van de
intocht van Filips in Utrecht

1549-53

Waterbouwkundige werkzaam-
heden; plannen voor het
droogleggen van de Zijpe in
Noord-Holland, baggerproject
in de Vecht en de Rijn

1550

Keizerlijk octrooi op Scorels
nieuwe bedijkingsmethode

1551

Octrooi voor Scorel om de
Zijpe te bedijken

1551

Verkoop van een deel van zijn
huis aan de Nieuwe Gracht

1552-53

Kaart van de bedijkingen in de
Zijpe, misschien door Scorel

1562

Sterft op 6 december in
Utrecht en wordt begraven
in de Mariakerk

01

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Portret van Agatha van Schoonhoven 1529

paneel / Galleria Doria Pamphilj, Rome

Scorel werd in 1528 benoemd tot kanunnik van het kapittel van Sint Marie. Hoewel het hem als geestelijke verboden was te trouwen, leefde hij wel samen met een vrouw. Zijn geliefde was Agatha van Schoonhoven. Zij woonden samen in een apart huis binnen het immuuniteitsgebied van de kerk en kregen zes kinderen. Scorel portretteerde haar in 1529, toen hij zelf 34 was. Van Agatha zijn geen geboorte- en sterftedata bekend.

Het graf van Jan van Scorel

Jan van Scorel overleed op 6 december 1562 op 67-jarige leeftijd. In de westgalerij van het schip van de Utrechtse Sint-Mariakerk waar hij kanunnik was, werd een grafmonument voor hem opgericht. Waarschijnlijk ontwierp Scorel het monument zelf, geruime tijd vóór zijn overlijden. Het bestond uit een muurelement met daarin een *tondo* met zijn portret door zijn leerling Anthonie Mor en een grafzerk in de vloer.

De reconstructie van het monument, dat al in 1712 werd verwijderd, is gebaseerd op schriftelijke bronnen. De Utrechtse historicus Arnoldus Buchelius beschrijft en schetst het graf in zijn *Monumenta* uit 1592. Hij vermeldt bovendien de twee volledige teksten die op de grafzerk stonden. De Latijnse tekst onder het geschilderde portret, dat ten tijde van Buchelius al uit de kerk was verdwenen, kennen we uit de biografie van

Karel van Mander uit 1604. Pieter Saenredam tekende de westgalerij van de Sint-Mariakerk op 3 juli 1636, waardoor ook de precieze plaats van het monument bekend is.

Bij de reconstructie deden zich twee problemen voor. De door Van Mander vermelde Latijnse tekst onder het geschilderde portret komt niet overeen met de huidige en bovendien werd de schets van Buchelius in eerste instantie onjuist geïnterpreteerd. Uit infraroodreflectografisch onderzoek van het schilderij bleek dat de Latijnse tekst zich onder het huidige opschrift bevindt. De vondst van de drie fragmenten van de zerk in 1984 wezen uit dat deze niet, zoals de schets doet voorkomen, verticaal was geplaatst, maar dat de steen, zoals Buchelius elders schrijft, 'in pavimento' (in de vloer) was aangebracht.

02

Antonie Mor (*Utrecht 1516/20 - Antwerpen 1576/77*)

Portret van Jan van Scorel 1559

paneel / By permission of the Society of Antiquaries of London

Antonie Mor schilderde het portret van zijn leermeester in 1559, drie jaar voor diens overlijden. Het maakte deel uit van Scorels grafmonument in de Utrechtse Sint-Mariakerk. Het opschrift met de namen van de schilder, van de geportretteerde en het jaar van ontstaan, stond waarschijnlijk oorspronkelijk op de stenen omlijsting die rond het portret was aangebracht. Met infrarood-reflectografisch onderzoek was het mogelijk de Latijnse tekst die Van Mander vermeldt onder de huidige zichtbaar te maken.

03

Toegeschreven aan Jacob de Nole (*Kamerijk 1553/54 - 85-Utrecht 1601*)

(naar ontwerp van Jan van Scorel?)

Grafsteen van Jan van Scorel *ca. 1560*

*Naamse steen / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen
Museum Catharijneconvent, Utrecht*

De drie zerkfragmenten werden in 1984 gevonden in de tuin van Mariahoek 13 te Utrecht. Dankzij Buchelius' beschrijving en schets uit 1592 konden ze worden geïdentificeerd als behorend tot Scorels grafmonument. De volledige Latijnse tekst luidt: 'FINIS MORS, SIC SUNT HOMINIS VANA OMNIA PRAETER/QUAM CUI DIVINO PECTUS AMORE CALET'. 'RELIQUUM SCORELII CANONICI': De dood is het einde, alles van de mens is ijdel, / behalve voor hem, wiens borst gloeit van Gods liefde'. 'De overblijfselen van de kanunnik Scorel'.

04

Pieter Saenredam (*Assendelft 1597 - Haarlem 1665*)

Zicht langs de westgalerij van het schip van de Sint-Mariakerk te Utrecht 3 juli 1636

Pen en bruine inkt, zwart en wit krijt op papier / Collectie Frits Lugt, Institut Néerlandais, Parijs

De architectuurschilder Pieter Saenredam reisde vanuit zijn woonplaats Haarlem naar verschillende dorpen en steden om de interieurs en exterieurs van gebouwen, meest kerken, te tekenen en op te meten. In 1636 dwaalde hij twintig weken rond in Utrecht. Op zijn tekening van de westgalerij van het schip van de Sint-Mariakerk legde hij Scorels grafmonument vast. Het portret dat Anthonie Mor schilderde en dat zich in de *tondo* bevond was toen al uit de kerk verdwenen.

05

Engelbertus van Engelen

Grafs [handschrift] en wapen der kerken van Uytrecht,

deel 2: afschrift van Arnoldus Buchelius 'Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae' (begin achttiende eeuw)

Het Utrechts Archief, Utrecht

Arnoldus Buchelius (1565-1641) was een in genealogie en heraldiek gespecialiseerde oudheidkundige en humanist. Tijdens een rondgang langs de veelal met sloop bedreigde Utrechtse kerken legde hij opschriften, grafzerken en andere historische bijzonderheden vast in zijn *Monumenta*. In 1592 beschreef en tekende hij het grafmonument van 'de zeer beroemde schilder-kanunnik Scorel'. Op de tekening lijkt het alsof het om een wandgraf gaat. In zijn *Diarium* uit 1599 schrijft Buchelius dat het een zerk is 'in pavimento' (in de vloer).

06

Karel van Mander

Het Schilder-Boeck *Haarlem 1604*

Universiteitsbibliotheek Utrecht, Utrecht

Karel van Mander, zelf ook schilder, geeft in *Het Schilder-Boeck* een schat aan informatie over de schilders van zijn tijd en die uit de periode ervoor. Scorels biografie eindigt hij met de vermelding van het portret dat Anthonie Mor in 1560 van Scorel schilderde en dat twee jaar later onderdeel uitmaakte van diens grafmonument. De Latijnse tekst die in vertaling luidt: 'Hij bracht de kunst roem en de kunst bracht roem aan hem. Toen hij stierf dacht de kunst dat ook zij stierf' is op een later moment overschilderd.

07

Testament van Jan van Scorel *27 februari 1537*

Het Utrechts Archief, Utrecht

Scorels testament uit 1537 is het tweede dat hij liet opstellen. Het verving het eerste uit 1533. Agatha van Schoonhoven, Scorels levensgezellin, krijgt na zijn dood het beheer over alle roerende en onroerende goederen, het grondbezit en het geld, goud en zilver. Het vermogen zal na de dood van Agatha overgaan op hun kinderen. Dat zijn er in 1550 zes. In een derde document van 3 maart 1544 wordt het testament aangevuld en gewijzigd.

I

*Het
begin*
van de
schilder-
kunst

Over de vroegste paneelschilderkunst in de Noordelijke Nederlanden is weinig bekend. Zeker is wel dat vanaf de vijftiende eeuw tientallen schilders zowel in het Bisdom Utrecht als in het graafschap Holland aan het werk zijn geweest. Zij waren niet aan één stad gebonden maar werkten voor opdrachtgevers uit het hele gebied. Er is dan ook nog geen sprake van plaatselijke schilderscholen met één typerende stijl.

Utrecht was in de middeleeuwen het politieke en economische centrum van de Nederlanden. Toch is slechts een klein aantal schilderijen uit deze periode bewaard gebleven. Het vroegste altaarstuk is *De memorietafel van Hendrik van Rijn* uit 1363. Het werd gemaakt door een anonieme meester voor een altaar in de Utrechtse Sint-Janskerk. Het is ook het oudste dat uit de gehele Noordelijke Nederlanden bekend is. *De memorietafel van de Heren van Montfoort* uit circa 1380 is het één na oudste.

Uit het graafschap Holland zijn schilderijen bewaard gebleven vanaf circa 1460. Zij zijn net als in het Bisdom Utrecht gemaakt door schilders van wie wij de namen niet kennen. Ze kregen daarom zogenaamde noodnamen. Deze verwijzen veelal naar de stad waar de schilders werkzaam zijn geweest (de Meester van Alkmaar), of naar de voorstelling van een sleutelwerk in hun oeuvre (de Meester van de Inzameling van het Manna). Albert van Ouwater en Geertgen tot Sint Jans zijn de vroegste schilders uit de gehele Noordelijke Nederlanden van wie met zekerheid wél werk bekend is. Zij waren werkzaam in Haarlem rond 1480.

08

Anoniem (*Noord-Nederlands?*)

De memorietafel van Hendrik van Rijn 1363

paneel / Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

De memorietafel van Hendrik van Rijn is het vroegst bekende Noord-Nederlandse paneel. Volgens het opschrift werd het geschilderd ter herinnering aan de op 5 juni 1363 overleden Hendrik van Rijn, aartsdiaken van de Sint-Janskerk te Utrecht en proost van het Utrechtse kapittel van Sint Jan. Van Rijn knielt naast het kruis onder bescherming van Johannes de Evangelist. De achtergrond bestaat uit vergulde reliëfapplicaties. De klimmende leeuwen op de vergulde tegels en op de koorkap van de schenker verwijzen naar het wapenschild van de familie.

09

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

De memorietafel van de Heren van Montfoort ca. 1380

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam

Dit paneel behoort tot de oudst bewaard gebleven schilderijen uit de Noordelijke Nederlanden. Het werd geschilderd ter nagedachtenis aan drie Heren van Montfoort: Jan I van Montfoort, Roelof de Rover en Willem de Rover. Zij sneuvelden in een veldtocht tegen de Friezen in 1345. Hendrik de Rover Willemsz bestelde het paneel voor het altaar van de Heilige Maagd Maria in de kerk te Linschoten. Hij knielt zelf achter zijn drie familieleden, naast de heilige Joris, die de vier mannen aan Maria aanbeveelt.

II

De leer- meesters

van Jan
van Scorel

10

Meester van het Bartholomeusaltaar (*werkzaam te Keulen en in de Noordelijke Nederlanden in de tweede helft van de vijftiende eeuw*)

Portret van een man met akelei *ca. 1480-85*

paneel / Wallraf-Richartz-Museum & Fondation Corboud, Keulen

Vanwege de Domtoren in de achtergrond wordt verondersteld dat deze onbekende man een Utrechter van geboorte is, of banden heeft met het Utrechtse. De akelei in zijn hand staat voor de passie van Christus maar kan ook duiden op nederigheid. De bloem en de door engelen vastgehouden brokaten doek zouden erop kunnen wijzen dat de man een geestelijke is. Zijn kleding en de dolk die hij draagt spreken dit echter weer tegen.

11

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Drieluik met de kruisiging, de Gregoriusmis en de heilige Christoffor en op de buitenzijden van de luiken de annunciatie *ca. 1460*

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam

Waar op andere schilderijen met de kruisiging op de achtergrond traditioneel een fictief Jeruzalem is weergegeven, zijn op het middenpaneel van dit drieluik achter de stadsmuren de kerktorens van het vijftiende-eeuwse Utrecht zichtbaar. Over de herkomst van dit passiedrieluik is niets bekend en ook de naam van de schilder is niet overgeleverd. Stilistisch is het verwant aan de miniaturen van de zogenaamde Meester van Evert van Zoudenbalch.

12

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Portret van Evert Zoudenbalch (1423/24 - 1503) 1491?

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Stichting Het Evert Zoudenbalchhuis, Utrecht

Evert Zoudenbalch was lid van één van Utrechts meest aanzienlijke en rijke families. Hij was proost van het kapittel van de Sint-Servaaskerk te Maastricht en kanunnik en schatbewaarder van de Dom te Utrecht. In 1491 stichtte hij het eerste speciaal voor weeskinderen bestemde tehuis in de Noordelijke Nederlanden, het Sint Elisabethsgasthuis te Utrecht. Dit portret werd mogelijk naar aanleiding van deze gebeurtenis geschilderd. Er zijn verschillende kopieën van het portret bekend.

13

Jan Gossaert (*Maubeuge? ca. 1478 - Antwerpen? 1532*)

Hermafroditus en Salmacis *ca. 1520*

paneel / Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Toen Filips van Bourgondië in 1517 werd benoemd tot bisschop van Utrecht vestigde hij zich in Kasteel Duurstede bij Wijk bij Duurstede. De Zuid-Nederlandse schilder Gossaert maakte deel uit van de hofhouding. Gossaert schijnt zich vanaf die tijd bewuster te hebben toegelegd op het schilderen van het naakt. Dit schilderij verbeeldt een scène uit de *Metamorphosen* (1-8 na Chr.) van Ovidius. Toen de liefde van de nimf Salmacis voor Hermafroditus onbeantwoord bleef, werden hun lichamen op haar verzoek door de goden voor altijd met elkaar verenigd.

14

Jan Gossaert (*Maubeuge? ca. 1478 - Antwerpen? 1532*)

Madonna met Kind *ca. 1520*

paneel / Mauritshuis, Den Haag

Na de dood van zijn beschermheer Filips van Bourgondië in 1524 keerde Gossaert vanuit Wijk bij Duurstede terug naar Middelburg. Hier trad hij waarschijnlijk in dienst van Adolf van Bourgondië, de opvolger van Filips in de functie van admiraal van de zee. Rond deze periode ontstonden een aantal typen voorstellingen van Maria en het Christuskind, waarvan contemporaine herhalingen bekend zijn. Ze werden, net als in het geval van Scorel, vervaardigd in Gossaerts werkplaats naar diens eigen ontwerp.

15

Jacob Cornelisz van Oostsanen (werkplaats)

(*Oostzaan ca. 1472 - Amsterdam 1532*)

De aanbidding van Christus *ca. 1515*

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Instituut Collectie Nederland, Rijswijk

In 1512 was Scorel als assistent werkzaam in het omvangrijke atelier van Jacob van Oostsanen. Van Oostsanen schilderde in een traditionele laatgotische stijl. Kenmerkend is de *horror vacui*: een voorstelling, overladen met kleurrijke, decoratieve details. De aandacht gaat uit naar het Christuskind in de kribbe met aan weerszijden Maria en Jozef. Zij worden omringd door veertien musicerende engelen. In de verte is in overdreven perspectief de stad Bethlehem te zien.

16

Jacob Cornelisz van Oostsanen (werkplaats)

(Oostzaan ca. 1472 - Amsterdam 1532)

De kruisiging *ca. 1520*

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Instituut Collectie Nederland, Rijswijk

De kruisigingscène is geplaatst in een heuvelachtig landschap met de stad Jeruzalem op de achtergrond. Het bloed dat door engelen uit de wonden van Christus wordt opgevangen, verwijst naar de eucharistie, het katholieke dogma dat het brood en de wijn tijdens de mis daadwerkelijk veranderen in het lichaam en het bloed van Christus. De stijl van het schilderij sluit aan bij Oostsanens oeuvre, voordat hij via zijn voormalige leerling Scorel in aanraking kwam met de renaissance.

17

Anoniem (Noord-Nederlands)

De kruisiging met heiligen en stichters *ca. 1500*

paneel / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van Vereniging Rembrandt

Tegen de achtergrond van een weids landschap is de gekruisigde Christus voorgesteld, met links Maria en Paulus en rechts Johannes de Evangelist en de heilige Gertrudis. Aan weerszijden van hen knielen de opdrachtgevers, van wie de identiteit onbekend is. Vanwege de eenvoudige driehoekscompositie en de statische houding van de figuren werd het werk aanvankelijk omstreeks 1485 gedateerd. De gecompliceerde houding en kleding van de onder het kruis knielende Maria Magdalena wijzen eerder op een ontstaansdatum rond 1500.

III

Jan van Scorel
op reis en zijn

*werk-
plaats
in
Haarlem*

(1527-1530)

18

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Portret van Jacob van Driebergen (1436 -1509) 1502

paneel / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van Vereniging Rembrandt

Dit portret werd geschilderd in opdracht van Jacob van Driebergen, die het na zijn overlijden naliet aan de Sint-Janskerk in Utrecht. Hier was hij kanunnik en later vice-deken. Driebergen schonk zijn bibliotheek met tal van zeldzame incunabelen (wiegendrukken) aan de Librije van het kapittel van Sint Jan en werd daarmee de grondlegger van de Universiteitsbibliotheek van Utrecht. Op de banderol staat, naast een vermaning in het Latijn, zijn leeftijd: 66 jaar.

19

Jacob Claesz van Utrecht (*Utrecht ca. 1480 - ? na 1532*)

Portret van een johannieter ridder *ca. 1500/20*

paneel / Centraal Museum, Utrecht

De johannieter ridder is herkenbaar aan het witte Maltezer kruis op zijn borst. De driekleurige viooltjes in zijn hand staan symbool voor bescheidenheid, nederigheid en kuisheid. Het paneel was rechthoekig. Het huismerk rechts en het devies aan de onderzijde - LABOR VINCIT OMNIA (werk overwint alles) of AMOR VINCIT OMNIA (liefde overwint alles) - zijn afgesneden toen het in een ovaal werd veranderd. Het schilderij is gesigneerd noch gedateerd. Het wordt toegeschreven aan Jacob Claesz, die omstreeks 1480 in Utrecht werd geboren. Waarschijnlijk was hij naast schilder ook koopman.

20

Lambertus Suavius (*Luik ca. 1510 - Frankfurt am Main (?) 1574-76?*)

De brand van Troje *ca. 1550*

paneel / Centraal Museum, Utrecht (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

In het heldendicht *Aeneis* (29-19 v. Chr.) beschrijft Vergilius hoe Aeneas met zijn oude vader op zijn rug en zijn zoontje Ascanius naast hem het brandende Troje ontvlucht. Rafael gebruikte het motief van de gezamenlijke vlucht in een andere context. Zijn fresco in de *Stanza dell' Incendio* (Kamer van de Brand) verbeeldt de brand in de Romeinse stadswijk Borgo, die door de zegening van Paus Leo IV werd geblust. De compositie van *De brand van Troje* gaat rechtstreeks terug op dit fresco in het Vaticaan.

21

Jan van Scorel (kopic)

(*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Portret van paus Adrianus VI (1459-1523) *1625-50*

paneel / Centraal Museum, Utrecht

De Utrechter Adriaen Florisz Boeijens had uitstekende connecties aan het Habsburgse hof en een uitmuntende reputatie. Daarom werd hij in 1522 gekozen tot paus Adrianus VI, de enige Nederlandse paus uit de geschiedenis. Na de dood van Rafaël benoemde de paus zijn stadsgenoot Jan van Scorel tot diens opvolger als beheerder van de pauselijke kunstcollecties in Rome. Scorel schilderde zijn portret in elk geval twee keer. Beide originelen zijn verloren gegaan. De compositie van één hiervan kennen we door latere kopieën.

22

Jan van Scorel (toegeschreven)

(Schoorl 1495 - Utrecht 1562)

De stervende Cleopatra 1520-24

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam

Volgens de overlevering benam koningin Cleopatra zich het leven door zich in haar borst te laten bijten door een Aspisadder, die in Egypte echter niet voorkomt. Het schilderij werd lang als een werk uit Scorels Italiaanse tijd gezien, maar vanwege de drager, de schildertechniek en het onderwerp wordt aan de toeschrijving getwijfeld. De voorstelling is geschilderd op beukenhout, een soort die Scorel nooit gebruikte. Er zijn geen andere voorstellingen uit de klassieke oudheid in het oeuvre van Scorel bekend.

23

Jan van Scorel *(Schoorl 1495 - Utrecht 1562)*

Portretten van vijf leden van de Utrechtse

Jeruzalembroederschap ca. 1541

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Enkele jaren nadat Scorel tot de Utrechtse Jeruzalembroederschap was toegetreden portretteerde hij zichzelf en zijn medebroeders op langwerpige panelen. Dit is de vierde en laatste in de reeks. Allen waren, veelal op verschillende momenten, op bedevaart naar Jeruzalem geweest. Ze staan opgesteld alsof ze in de jaarlijkse processie meelopen. De van hun reis meegenomen palmtak dragen zij in hun hand en het Jeruzalemkruis, het bewijs van hun ridderschap van het Heilig Graf, is duidelijk zichtbaar op de donkere kleding. De portretreeks was bestemd voor de kapel van de broederschap.

24

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

**Portretten van negen leden van de Utrechtse
Jeruzalembroederschap 1535-37**

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Dit is de derde in de reeks portretten van leden van de Utrechtse Jeruzalembroederschap, die op pelgrimage waren geweest naar het Heilige Land. Uit de opschriften blijkt dat zij in verschillende jaren reisden. De enige vrouw die is afgebeeld ging samen met haar echtgenoot in 1530 op pelgrimstocht. Zij was toen 24 jaar oud. Het paneel was in het verleden opgesplitst in twee delen en is rond 1900 weer samengevoegd tot één geheel.

25

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

**Portretten van twaalf leden van de Utrechtse
Jeruzalembroederschap 1525-27**

paneel / Centraal Museum, Utrecht

De eerste twee schilderijen met leden van de Utrechtse Jeruzalembroederschap zijn omstreeks 1525-27 ontstaan en bestaan elk uit twaalf portretten. Het zijn de vroegste zelfstandige groepsportretten uit de Noordelijke Nederlanden. De onderlinge samenhang tussen de afgebeelde personen ontbreekt nog. De hoofden zijn klein naast groot en achter en voor elkaar geplaatst. Scorel is de vijfde van rechts. Dit blijkt uit de tekst onder zijn zelfportret 'heer Ian van Scorel wt hollant schildere'.

26

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

**Portretten van twaalf leden van de Utrechtse
Jeruzalembroederschap 1525-27**

paneel / Centraal Museum, Utrecht

27

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Portret van een man 1529

*paneel / Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, langdurig
bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam 2004*

Scorel schilderde een groot aantal portretten waarvan dit een typisch voorbeeld is. Het schilderij is op de originele lijst gedateerd 1529 en het moet dan ook ontstaan zijn in Scorels Haarlemse periode. De man, die volgens hetzelfde opschrift 46 jaar oud is, kijkt de toeschouwer aan met een serieuze blik in de ogen. Het is opmerkelijk dat hij in de ondertekening vriendelijk glimlacht. Waarschijnlijk is de wijziging bij de uiteindelijke uitvoering op zijn eigen verzoek aangebracht.

28

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De doop van Christus in de Jordaan *ca. 1530*

paneel / Frans Halsmuseum, Haarlem

Karel van Mander schrijft in 1604 dat Scorel in Haarlem met groot enthousiasme werd ontvangen door Simon van Sanen, commandeur van de ridders van de commanderij van Sint Jan. Hij gaf Scorel de opdracht om een aantal schilderijen te vervaardigen voor het gelijknamige klooster in de stad. *De doop van Christus*, volgens Scorels biograaf 'een seer schoon stuck', is er een van. Het is een van de belangrijkste werken uit de Haarlemse periode van de schilder.

29

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Maria Magdalena *ca. 1530*

paneel / Frans Halsmuseum, Haarlem, langdurig bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam

Volgens het evangelie zalfde Maria Magdalena Christus' voeten met olie. Haar vaste attribuut is daarom een zalfpot. Zij was het voorbeeld van een boetvaardige zondares. De rotsachtige formatie in de achtergrond verwijst mogelijk naar de Sainte-Baume in de Provence waar de heilige de laatste dertig jaar van haar leven in afzondering zou hebben doorgebracht. Het paneel had oorspronkelijk het van Scorel uit deze periode bekende langwerpige formaat. Aan de bovenzijde is in de zestiende eeuw een plank van circa twaalf centimeter hoogte toegevoegd.

De reconstructie van het Lokhorstdrieluik

Het *Drieluik met de intocht van Christus in Jeruzalem*, naar de opdrachtgever ook wel het *Lokhorstdrieluik* genoemd, is in het verleden in vijf losse stukken uit elkaar geraakt. Het middenpaneel werd in 1926 ontdekt in Slot Hugenpoet bij Kettwig. Het werd in 1928 met het rechterluik tentoongesteld in Düsseldorf. Dit rechterluik, waarvan de voor- en achterzijden waren gescheiden, bevond zich sinds 1927 in de Duitse kunsthandel. Het was afkomstig uit een Oostenrijkse collectie.

Carla de Jonge, toen conservatrice van het Centraal Museum, kreeg het middenpaneel, na de sluiting van de tentoonstelling, van de Duitse eigenaar in bruikleen. De twee panelen die ooit het rechterluik hadden gevormd werden nog

voor de tentoonstelling was beëindigd in Berlijn geveild en aangekocht door F.H. Fentener van Vlissingen. In hetzelfde jaar verwierf hij ook het middenpaneel.

Het is ongelooflijk dat eveneens in 1928, totaal onverwacht, in Parijs de buitenzijde van het linkerluik opdook. Ook dit paneel kwam, via tussenkomst van een Amsterdamse kunsthandel, in bezit van Fentener van Vlissingen. Het leek toen zeer onwaarschijnlijk, om met de woorden van mevrouw De Jonge te spreken, dat het zozeer begeerde laatste stuk, de binnenzijde van het linkerluik ook nog zou worden teruggevonden. Toch is dit gebeurd. In het voorjaar van 1937, bijna tien jaar later, werd het in de Parijse kunsthandel ontdekt en ook nu weer was Fentener van Vlissingen bereid tot aankoop. In 1941 schonk hij het complete drieluik aan het Centraal Museum. De vijf losse onderdelen werden in 1976 weer samengevoegd tot het oorspronkelijke drieluik.

30

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Drieluik met de intocht van Christus in Jeruzalem, heiligen en, op de buitenzijden van de luiken, stichters uit de familie Van Lokhorst (Het Lokhorstdrieluik) *ca. 1526*
paneel / Centraal Museum, Utrecht

Het Lokhorstdrieluik is het eerste schilderij waaruit de invloed van de klassieke oudheid en de Italiaanse renaissance op Scorels werk blijkt. De compositie van het middenpaneel met de diagonale tweedeling is ontleend aan de zondvloed van Michelangelo in de Sixtijnse kapel. De italianiserende figuurtypen zijn geënt op het werk van Rafaël. Het stadsgezicht van Jeruzalem op het middenpaneel baseerde Scorel op tekeningen die hij daar maakte. Het drieluik was als memorietafel geplaatst bij het grafmonument van de familie Lokhorst in de Domkerk. De opdrachtgever knielt vooraan op de buitenzijde van het rechterluik.

31

Herman Beerntz van Borculo (*werkzaam in Utrecht rond 1530*)

Civitas Hierusalem 1538

houtsneede / Centraal Museum, Utrecht

Deze houtsneede is een van de vroegste topografisch juiste afbeeldingen van Jeruzalem. Herman van Borculo reisde waarschijnlijk niet zelf naar het Heilige Land, maar baseerde zijn ontwerp op het middenpaneel van het *Lokhorstdrieluik* van Jan van Scorel. Hoewel Van Borculo grote waarde hechtte aan de juiste weergave, benadrukt hij in zijn opschrift dat het hier ook gaat om een religieuze voorstelling. Vandaar dat er tal van kleine religieuze taferelen in zijn aangebracht.

32

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Madonna met wilde rozen *ca. 1530*

*paneel / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van
Vereniging Rembrandt*

Onderzoek naar de schilderijen van Scorel heeft uitgewezen dat er sprake moet zijn geweest van een taakverdeling in de werkplaats. De ondertekening van *Madonna met wilde rozen* is van de meester zelf. Wellicht heeft een assistent het paneel daarna van Scorel overgenomen en de houding van het kind veranderd. Het rechterbeen van het kind, oorspronkelijk hoog opgetrokken, verplaatste hij naar beneden. Van het ontwerp zijn drie andere contemporaine versies bekend. Maria heeft in elk exemplaar andere bloemen in haar hand.

33

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Maria met kind *1527-30*

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Zowel de schildering als de ondertekening in zwart krijt toont onmiskenbaar dat dit schilderij geheel eigenhandig door Jan van Scorel is vervaardigd. Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat een beschikking vanaf 1497 mogelijk is en dat het gebruikte plankje dus zeer oud is. Mogelijk is dit het door Karel van Mander genoemde 'mary-beeldt' dat Scorel ten geschenke gaf aan koning Gustaf Wasa van Zweden. Een andere mogelijkheid is dat het werd geschilderd voor een van de Haarlemse Sint Jansheren.

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Landschap met de doortocht door de Rode Zee *ca. 1520*
paneel / Particuliere collectie, Milaan

Dit werk, dat is geschilderd op populier, is waarschijnlijk identiek aan het schilderij dat in 1521 wordt beschreven door Marcantonio Michiel. Het stelt de doortocht van de Joden door de Rode Zee voor. Toen de Egyptenaren hen achterna kwamen, liet Mozes het water terugvloeiën, zodat het leger werd overspoeld. Scorels schilderijen werden in Venetië zeer gewaardeerd en zijn werk komt dan ook regelmatig voor in boedelbeschrijvingen. Ook dit schilderij is mogelijk geschilderd voor een opdrachtgever uit deze stad.

Jan van Scorel en Maerten van Heemskerck

Jan van Scorel had in Haarlem zoveel succes met zijn nieuwe stijl dat veel jonge, ambitieuze schilders zich bij hem aanmeldden om bij hem te kunnen leren. Karel van Mander schrijft hoe ook de jonge Maerten van Heemskerck bij hem kwam werken. Hoe hij zoveel oefende dat hij de meester in de 'Const achterhaelde' en dat men hun werk niet meer uit elkaar kon houden omdat de leerling precies zo ging schilderen als zijn leermeester. De schilderijen van Scorel en Van Heemskerck zijn in deze periode inderdaad zo verwant, dat onderzoekers ze sinds jaar en dag dan weer op naam van de een en dan weer op naam van de ander plaatsen.

Volgens Van Mander liepen de spanningen tussen Scorel en zijn slechts drie jaar jongere medewerker

zo hoog op, dat Van Heemskerck de werkplaats met ruzie verliet. Hij vertrok in de zomer van 1532 naar Rome en keerde eind 1536 of begin 1537 terug. Een van de eerste opdrachten die hij na thuiskomst kreeg was het beschilderen van de luiken van het altaarstuk dat op het hoogaltaar van de Oude Kerk in Amsterdam stond. De opdracht voor het middenluik was jaren eerder, waarschijnlijk zelfs in de periode dat Van Heemskerck in de Haarlemse werkplaats werkte, naar Scorel gegaan.

Op het middenpaneel van het altaarstuk was de kruisiging van Scorel te zien. Op de zijluiken schilderde Van Heemskerck een aantal scènes uit de lijdensgeschiedenis van Christus. Het altaarstuk is bij de Beeldenstorm verloren gegaan. Het ontwerp werd in Scorels werkplaats vaker gebruikt. Soms werden aan het middenpaneel wel, en soms werden er geen luiken aan toegevoegd. Ook werden de luiken in verschillende versies uitgevoerd en gecombineerd met twee verschillende composities van de kruisiging.

35

Jan van Scorel (kopie) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Drieluik met de kruisiging 1550-75

paneel / Stichting Begijnhof, Amsterdam

Dit drieluik zou het ontwerp zijn geweest dat Scorel aan zijn opdrachtgevers toonde toen hij de opdracht kreeg tot het schilderen van het hoogaltaar van de Oude Kerk in Amsterdam. De naaktheid van Adam en Eva op de buitenluiken zou de reden zijn geweest om voor het schilderen van de zijluiken Van Heemskerck in te huren. Afgezien van het feit dat het drieluik niet door Scorel zelf is geschilderd, is er geen reden om te geloven dat een geschilderd voorontwerp heeft bestaan. Er zijn ook geen andere voorbeelden bekend in de Noord-Nederlandse schilderkunst.

36

Contract tussen de kerkmeesters van de Oude Kerk in Amsterdam en Maerten van Heemskerck *november 1537*

Het Utrechts Archief, Utrecht

Dit is het contract waarin de voorwaarden zijn vastgelegd voor de opdracht die Maerten van Heemskerck kreeg van de kerkmeesters van de Oude- of Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam. De schilder belooft voor een afgesproken bedrag, binnen een bepaalde termijn, de zijluiken te beschilderen van het hoogaltaar in de kerk. De akte is een chirograaf. Dit is een gedeelte van een vel papier of document dat oorspronkelijk twee of meer gelijke teksten bevatte. Ze zijn van elkaar gescheiden op de plaats waar een aantal letters is aangebracht. Beide partijen kregen een exemplaar.

37

Jan van Scorel (kopie) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De kruisiging 1550-75

paneel / Museum Catharijneconvent, Utrecht

Er zijn drie verschillende composities van de kruisiging van Scorel bekend. Een ervan zou kunnen teruggaan op het middenpaneel dat hij voor het hoogaltaar in de Oude Kerk in Amsterdam schilderde. Dit schilderij is een van de latere voorbeelden. Het moet buiten de werkplaats zijn vervaardigd.

38

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De kruisiging 1530-35

paneel / Centraal Museum, Utrecht, bruikleen particuliere collectie

Dit is een van de schilderijen die teruggaat op een origineel ontwerp van Jan van Scorel. Dat het geen eigenhandig werk is blijkt uit de ondertekening. Deze lijkt in niets op de vrije schets die we van Scorel gewend zijn. De tekening bestaat uit contourlijnen en zorgvuldig aangebrachte arceringen voor de schaduw. Houtdatering heeft uitgewezen dat het wel om een vroege versie gaat. Het paneel kan op zijn vroegst vanaf 1516 zijn beschilderd. Waarschijnlijker is echter een gebruik van het paneel vanaf 1530.

39

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*) **of**
Maerten van Heemskerck (*Heemskerk 1498 - Haarlem 1574*)
Portret van een jonge scholier 1531

paneel / Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Dit is een van de schilderijen die zowel aan Jan van Scorel als aan Maerten van Heemskerck worden toegeschreven. Het is een aantrekkelijk portret van een onbekende jongen die volgens het opschrift twaalf jaar oud is. De vertaling van de Latijnse tekst op het papier in zijn hand luidt: 'De heer geeft alles, doch heeft daarvoor niet minder'. Het opschrift onder het portret is in 1514 geschreven door Erasmus: 'Wie is rijk? Hij die niets begeert. Wie is arm? De graaiende vrek'.

40

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)
De kruisiging *ca. 1530-50*

paneel / Particuliere collectie

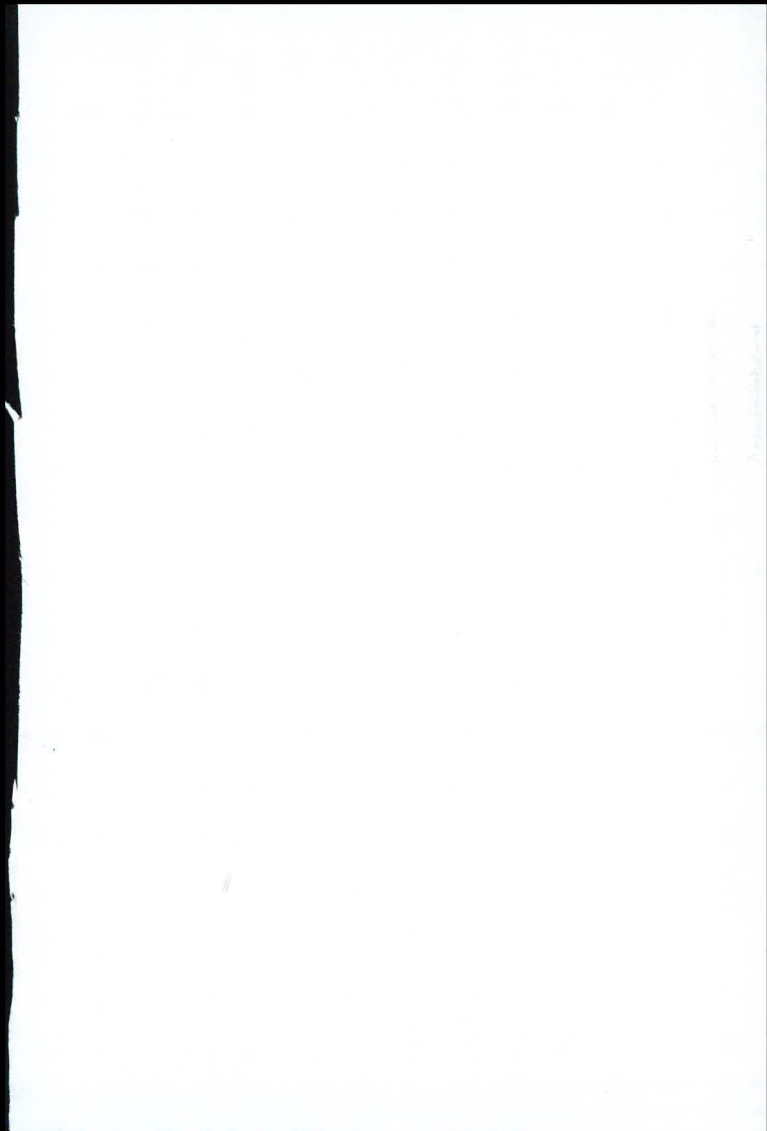
Deze kruisiging komt vrijwel letterlijk overeen met het midden-paneel van het drieluik uit het Begijnhof in Amsterdam (nr. 35). Het is niet bekend of ook dit paneel zijluiken heeft gehad. Als dat wel het geval is geweest, dan zullen hierop eveneens voorstellingen uit de lijdensgeschiedenis van Christus hebben gestaan. Waarschijnlijk waren dit ook scènes van de kruisdraging en de opstanding.

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Zijluiken met op de binnenzijden het portret van een man en een vrouw en op de buitenzijden de kruisdraging en de opstanding *ca. 1535*

paneel / Museum Catharijneconvent, Utrecht

De zijluiken waren onderdeel van een drieluik. Op het midden-paneel heeft vermoedelijk een kruisiging gestaan. De kruisdraging en de opstanding zijn variaties op de binnenluiken van het drieluik uit het Begijnhof in Amsterdam (nr. 35). Alle luiken gaan mogelijk terug op een origineel van Jan van Scorel, maar zijn niet door hem geschilderd. De twee portretten zijn waarschijnlijk wel van zijn hand. De lijst van de twee zijluiken is origineel.

IV

Jan van Scorel
en zijn

*werk-
plaats
in
Utrecht*

(1530-1562)

Jan van Scorel keerde eind september 1530 vanuit Haarlem terug naar Utrecht. Hier vestigde hij zijn tweede werkplaats. De twee huizen die Scorel in Utrecht bewoonde bestaan nog steeds. Het complex was zelfs naar huidige maatstaven groot. In de jaren 1535 tot 1545, toen de productiviteit van Scorels werkplaats een hoogtepunt bereikte, huurde de schilder extra ruimte. In deze periode ontstonden zeker twaalf grote altaarstukken, die grotendeels verloren zijn gegaan. Het bewaard gebleven oeuvre van Scorel omvat inclusief de altaarstukken circa 60 schilderijen.

Scorel was op 16 oktober 1528 geïnstalleerd als kanunnik bij het Utrechtse kapittel van Sint Marie. Als geestelijke was hij geen lid van het Zadelaarsgilde, het verzamelgilde waartoe ook de schilders behoorden. Het is opmerkelijk dat alleen het Utrechtse Zadelaarsgilde in de nieuwe keur van 14 april 1540 - op het moment dat de werkplaats van Scorel op zijn hoogtepunt was - ook voor geestelijken het lidmaatschap verplicht

stelde. Ook Scorel zou zich nu moeten onderwerpen aan de reglementen die tal van eisen, beperkingen en kosten met zich meebrachten.

De Utrechtse humanist Arnoldus Buchelius schrijft in zijn *Res Pictoriae* dat Scorel woedend was. De schilder bezwoer de markt geheel met zijn werk te overspoelen, wat gezien de omvang en organisatie van zijn werkplaats geen loos dreigement was. De enige zestiende-eeuwse ledenlijst die van het Utrechtse gilde bewaard is gebleven dateert van na Scorels dood, dus we kunnen niet meer controleren of hij uiteindelijk toch lid is geworden.

42

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De bewening van Christus 1535-40

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Op grond van beschrijvingen wordt aangenomen dat dit magnifieke altaarstuk in de Petrus- en Pauluskapel in de Sint-Janskerk te Den Bosch heeft gehangen. Bepaalde purperachtige blauwen heeft Scorel verkregen door een laag ultramarijn op een ondoorzichtigend roze aan te brengen. Een dergelijke opbouw is tot nog toe alleen aangetroffen in de Italiaanse schilderkunst. Waarschijnlijk heeft Scorel kennis gemaakt met deze techniek in het atelier van Rafaël. Het blauwe ultramarijn (*lapis lazuli*) moet hij uit Venetië hebben meegenomen.

43

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Paulus ca. 1540

paneel / Museum Catharijneconvent, Utrecht

Het zwaard en het boek zijn de vaste attributen van de apostel Paulus. Hij werd onthoofd in opdracht van keizer Nero en hij was de auteur van de brieven in het Nieuwe Testament. Paulus wordt vaak afgebeeld samen met de apostel Petrus, al dan niet aan weerszijden van Christus of de tronende Maria. Zij stellen dan de gezamenlijke stichters voor van de christelijke kerk. Of ook dit schilderij een tegenhanger heeft gehad is onbekend.

44

Lambert Sustris (*Amsterdam ca. 1515 - Padua (?) na 1568*)

De prediking van Johannes de Doper 1530-35

paneel / Centraal Museum, Utrecht (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

Lange tijd is gedacht dat dit schilderij een werk was van Jan van Scorel. Tegenwoordig echter wordt de toeschrijving aan de Amsterdamse schilder Lambert Sustris algemeen geaccepteerd. Sustris bracht enige tijd door in Italië en was vermoedelijk een leerling van Scorel. Dit is zijn vroegst bekende werk. Johannes staat in het midden op een rotsblok en spreekt vanaf zijn verhoogde positie de van alle kanten toestromende menigte toe. De houdingen van de figuren zijn ontleend aan antieke beelden.

45

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De aanbidding van de drie koningen 1530-35

paneel / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van Vereniging Rembrandt (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

Nadat bekend was geworden dat er een koningskind was geboren volgden de drie wijzen uit het oosten de ster die hen naar Bethlehem bracht om de pasgeboren Jezus, de koning der Joden, te bewonderen. Maria, hier volgens de traditie gekleed in een rood gewaad en een blauwe mantel, ontvangt de koningen en hun gevolg samen met Jozef. Van deze compositie bestaan vijf verschillende versies. Het origineel van Scorel, dat een schilderij, maar ook een tekening kan zijn geweest, is onbekend.

46

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Landschap met Batseba *ca. 1540-45*

*paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen
Rijksmuseum, Amsterdam*

Op dit schilderij is de badende Batseba afgebeeld. Rechts bevindt zich het paleis van koning David, die haar vanaf het dak bekijkt en verliefd op haar wordt. David stuurt Batseba's echtgenoot naar het front waar deze sterft en dan trouwt hij haar. Het langwerpige formaat leent zich goed voor het uitgestrekte landschap. De lucht en de bergen in de achtergrond zijn geschilderd met smalt. Dit blauwe pigment heeft zijn oorspronkelijke kleur verloren, waardoor deze partijen nu bruinigrijzig van kleur zijn geworden.

47

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Portret van Joris van Egmond (1504-59) *ca. 1535-40*

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam

De afgebeelde man kan op grond van de inscriptie op de originele lijst worden geïdentificeerd als Joris van Egmond, die van 1534 tot 1559 bisschop van Utrecht was. Het portret is waarschijnlijk kort na zijn benoeming geschilderd. Het langwerpige formaat is voor een portret zeer ongewoon en meer geschikt voor een landschap. In Scorels meeste portretten maakt de afgebeelde persoon oogcontact met de toeschouwer. Joris van Egmond doet dit niet. Hij is in zichzelf gekeerd en meditatief.

Het Drieluik met de vinding van het Ware Kruis

Graaf Hendrik III van Nassau (1483-1538), Stadhouder van Holland en Zeeland, heer van Breda en ridder van het Gulden Vlies, behoorde tot de allerhoogste adel. Onder zijn invloed ontwikkelde Breda zich tot een belangrijk centrum van de renaissance. Voor de verbouwing van het Kasteel van Breda nam hij de Italiaan Tommaso Vincidor in dienst en ook het praalgraf van Engelbrecht II van Nassau, een topmonument in renaissance stijl, is in zijn opdracht vervaardigd. Het bevindt zich in de Prinsenkapel in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda. Hoewel niet met bronnen bewijsbaar, is ook het *Drieluik met de vinding van het Ware Kruis* zeer waarschijnlijk in zijn opdracht voor het altaar in deze kapel gemaakt.

Hendrik III en diens zoon René van Chalon kwamen met Scorel in contact toen deze in 1535 en in 1541-42 in opdracht van het kapittel van Sint Marie diplomatieke onderhandelingen met hen voerde over betwist grondbezit. Dat Scorel ook voor hen schilderde blijkt uit Van Mander. Deze schrijft in 1604 dat er werk van Scorel te zien was 'Op t' huys te Breda'. Het altaarstuk, het grootste dat van Scorel uit de Noordelijke Nederlanden bewaard is gebleven, was een van de belangrijkste opdrachten uit zijn carrière.

Het drieluik is zeer beschadigd geraakt. Op een foto uit 1888 is te zien dat de helft van het verfoppervlak van het middenpaneel is verdwenen. De conditie van de zijluiken, die van hogere kwaliteit zijn, is veel beter. Sinds 2007 wordt het drieluik gerestaureerd door Menno Dooijes. De restauratie van het getoonde rechterluik is halverwege maar nu al is te zien hoe prachtig het uiteindelijke resultaat zal zijn. Het middenpaneel is nog onbehandeld.

48

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Middenpaneel van het Drieluik met de vinding van het Ware Kruis ca. 1540

paneel / Grote Kerk, Breda

Op het drieluik is de legende afgebeeld van de vinding van het Ware Kruis, zoals beschreven in de *Legenda aurea*. Het middenpaneel toont hoe de Romeinse keizerin Helena in Jeruzalem drie kruisen ontdekt. Het wonder waar uit blijkt welke van deze drie het Ware Kruis was waaraan Christus stierf is op het rechterluik weergegeven. Het linkerluik toont de slag op de Milvische brug over de Tiber. Constantijns overwinning was hem voorspeld in een visioen van een lichtend kruis. Op de buitenluiken zijn Hieronymus en Hubertus afgebeeld.

49

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

De vinding van het Ware Kruis ca. 1540

Pen en bruine inkt op papier, grijs gewassen / Particuliere collectie

Op deze tekening zijn voorstellingen afgebeeld die overeenkomen met die op de binnenzijde van het altaarstuk uit Breda. Links is de vinding van het Ware Kruis te zien en erboven is de slag op de Milvische brug afgebeeld. De scène met de herkenning van het Ware Kruis bevindt zich rechtsonder. Een gebeurtenis uit het verhaal is wel op de tekening weergegeven maar ontbreekt op het altaarstuk. Het is Heraclius die zoals rechtsboven is te zien, het Ware Kruis terugbrengt naar Jeruzalem. Mogelijk is de tekening een eerste ontwerp geweest voor het Bredase drieluik.

50

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

René van Chalon, Prins van Oranje 1542

paneel / Rijksmuseum, Amsterdam

René van Chalon (1519-1544), vanaf 1530 Prins van Oranje, was de zoon van graaf Hendrik III van Nassau. Hij was vanaf 1540 Stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en vanaf 1543 ook van Gelre. Mogelijk gaat dit portret terug op een origineel van Scorel. Het ontwerp van de voorgestelde 'en profil' lijkt op de gebeeldhouwde vorstenportretten in de medaillons, die in de gevel van het binnenhof van het Kasteel van Breda waren opgenomen.

51

Jan van Scorel (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)

Rechterluik van het Drieluik met de vinding van het Ware Kruis *ca. 1540*

paneel / Grote Kerk, Breda

Op de binnenzijde van het rechterluik is afgebeeld hoe een dode na aanraking met een van de drie kruisen tot leven kwam. Dit moest het Ware Kruis zijn waaraan Christus was gestorven. Op de buitenzijde is Hubertus, de patroonheilige van de jagers afgebeeld. Tijdens een van zijn tochten kwam hij oog in oog te staan met een wit hert dat tussen het gewei een crucifix droeg. Dit visioen bewerkstelligde zijn bekering tot het christendom.

Besluit van het kapittel van Sint Marie *oktober 1541 -
januari 1542*

Het Utrechts Archief, Utrecht

Volgens het document geeft het kapittel van Sint Marie Jan van Scorel toestemming om gedurende zes weken afwezig te zijn in verband met zijn reis naar Breda. Het doel van de reis is het voeren van onderhandelingen met René van Chalon over de teruggave van bezittingen van het kapittel in Gelderland. Zijn verblijf duurde waarschijnlijk langer. Zowel op 28 december 1541 als op 28 januari 1542 wordt zijn afwezigheid genoteerd. Op 29 januari is hij weer terug.

Mechtelt van Lichtenberg toe Boecop

Mechtelt van Lichtenberg, dochter van een oud Utrechts adelsgeslacht, volgde haar schildersopleiding in de periode dat Jan van Scorel de meest invloedrijke schilder was in de Noordelijke Nederlanden. Mogelijk leerde ze van hem het ambacht. Terwijl collega schilderessen veelal kleine paneeltjes en miniaturen maakten, schilderde Mechtelt op groot formaat. De *Piëta* is het kleinste van haar hand en het enige dat uit haar Utrechtse periode bekend is. Na haar verhuizing naar Kampen vanwege haar huwelijk met Egbert toe Boecop, schilderde zij nog drie grotere altaarstukken.

Afgebeeld is het moment na de kruisafname. Maria heeft het lichaam van haar zoon op schoot genomen en treurt over zijn dood. Naast haar

bevindt zich Maria Magdalena, herkenbaar aan haar attriboot, de zalfpot. Zij is gekleed in een jurk uit die tijd in kleuren die bij de heilige horen. Het rood staat voor haar liefde voor Christus en het blauw verwijst naar haar boetedoening. Juist vanwege haar zondige leven als prostituee konden vrouwen zich met Maria Magdalena identificeren. Op dit schilderij is mogelijk Mechtelt zelf als de heilige geportretteerd.

Met infraroodreflectografie was het wel mogelijk een ondertekening zichtbaar te maken bij de piëtagroep, maar niet bij Maria Magdalena. De groep is twee keer getekend. Eerst was zij in haar geheel kleiner opgezet. In tweede instantie werd de groep vergroot. Het hoofd van Christus is daarbij op dezelfde plaats gebleven. De groep is identiek aan de piëta die is afgebeeld op een memorietafel met stichters uit 1556. Dit schilderij is tien jaar later ontstaan dan de *Piëta* van Mechtelt toe Boecop. Beide moeten terug gaan op een gezamenlijk voorbeeld.

53

Mechtelt van Lichtenbergh toe Boecop (*Utrecht? ca. 1520*
- Kampen 1598)

Piëta met Maria Magdalena 1546

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Het schilderij leent zich, zowel wat het onderwerp als wat het formaat betreft, uitstekend voor privé-devotie. Het Latijnse opschrift op de originele lijst gaat over het medeleven met Christus en Maria dat van de toeschouwer wordt verwacht. De tekst is waarschijnlijk speciaal voor het schilderij geschreven: 'Aanschouw, o mens, met wangen nat van tranen het eerbiedwaardige lichaam van Christus, neergelegd in de schoot van zijn moeder. Uw zeker-gestelde heil hangt immers af van Christus, de koning, die voor u beschimping, geseling en de kruisdood onderging.'

54

Anoniem (*Zuid-Nederlands?*)

Piëta met Stichters 1556

paneel / Kerk Sint Martinus, Overpelt

De piëtagroep op dit schilderij is identiek aan die op het schilderij van Mechtelt van Lichtenbergh toe Boecop. Beide gaan terug op eenzelfde, onbekend voorbeeld. De stichters ter weerszijden zijn niet geïdentificeerd. De familiewapens zijn onbekend en de tekst op de cartouche geeft evenmin uitsluitsel. Met infraroodreflectografie kan onder de piëtagroep geen ondertekening zichtbaar worden gemaakt. Wel blijkt rechts van Maria, op de plaats van het gebergte, een vrouw getekend, die niet in verf is uitgevoerd. Waarom is onduidelijk.

V

*Rondom
Jan van
Scorel*

De stad Utrecht kende rond het midden van de zestiende eeuw een veertiental stads- en kloosterkerken. Alleen al in de Sint-Maartensdom moeten veertig altaren hebben gestaan. Het totale aantal in alle kerken samen kan worden geschat op circa 250. Op de meeste ervan stond een altaarstuk. Dit konden oudere geschilderde exemplaren zijn, maar er waren er ook die gebeeldhouwd waren. Veel ervan zullen in deze periode zijn vervangen door een nieuw, geschilderd altaarstuk volgens de laatste mode.

Jan van Scorel was niet de enige schilder die in het Utrechtse aan het werk was. Ook anderen leverden in opdracht niet alleen altaarstukken, maar ook portretten en andere schilderijen die bestemd waren om in de kerken te worden gehangen, of die in de huiselijke omgeving een plek kregen. Naast kerkmeesters, religieuze broederschappen, ambachtsgilden en particulieren, plaatste ook het stadsbestuur opdrachten. De namen van de schilders zijn veelal onbekend. Van een tiental bewaard gebleven schilderijen is

echter min of meer zeker dat zij in het Utrechtse is ontstaan. Dit blijkt uit teksten en wapenschilden die de identiteit van de opdrachtgevers onthullen, of uit de herkomst.

Het meeste is in 1566 tijdens de Beeldenstorm verloren gegaan. Een aantal religieuze stukken dat niet werd vernield is na de Reformatie geconfisqueerd en op die manier in het bezit van de stad terecht gekomen. Door nalatigheid gingen kunstschaten in de periode die volgde alsnog verloren. Wat bewaard bleef kwam in het Museum van Oudheden terecht, dat in 1838 werd geopend voor het publiek. Het huidige Centraal Museum is ontstaan uit dit Museum van Oudheden en is daarmee het oudste stedelijk museum van Nederland.

55

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

De prediking van Johannes de Doper ca. 1550

paneel / Centraal Museum, Utrecht (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

Dit anonieme schilderij werd aangekocht als een werk uit de omgeving van Jan van Scorel en Jan Swart, een generatiegenoot van Scorel. Het is een grisaille, een zogenaamd grauwtje: een schilderij in grijstinten. Al in de middeleeuwen werden de buitenkanten van zijluiken van altaarstukken in grisaille geschilderd om sculptuur te imiteren. Op elk luik werd dan een heiligenbeeld afgebeeld, dat op een sokkel in een nis stond. Vanaf de zestiende eeuw komen ook verhalende scènes in grisaille voor.

56

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

De Liefdadigheidswerken van de Armenpot van Sint Jacob (recto) en Het laatste oordeel (verso) 1562

paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen Kerkvoogden van de Nederlands Hervormde Gemeente, Utrecht (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

Dit paneel werd gemaakt voor de Armenpot van Sint Jacob, een instelling voor de armenzorg die werkzaam was in de Utrechtse Sint-Jacobikerk. Op de voorzijde zijn de drie liefdadigheidswerken van de Armenpot afgebeeld. De potmeesters delen eten uit, brengen turf aan de armen en geven hen aalmoezen. De uitdelingen werden bekostigd uit giften van welgestelde burgers. Zij die de werken van liefdadigheid beoefenen zijn tijdens het laatste oordeel, dat op de andere kant is afgebeeld, zeker van een plek in de hemel.

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Rechterluik met Lambert Snoy (?-1529), Emmerentiana Snoy-Pauw (1510-1550) en de heiligen Petrus en Catharina (binnenzijde) en de doornenkroning (buitenzijde) 1523-27

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Deze schilderijen vormden oorspronkelijk het rechterluik van een drieluik, waarvan het linker- en middenpaneel verloren zijn gegaan. Emmerentiana Pauw, afkomstig uit een rijke en voornamelijk Utrechtse familie, knielt op de binnenzijde achter haar echtgenoot, de Kleefse edelman Lambert Snoy. Op het linkerluik waren de ouders van Lambert Snoy en zijn zuster afgebeeld. Dit is bekend uit zeventiende-eeuwse kopieën van de binnenluiken. In de achtergrond strekt zich een heuvelachtig landschap uit met daarin het panorama van Utrecht met de Dom en de Buurkerk.

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Zijluiken van het drieluik van de schuitenvoerders met stichters en de heilige Clemens, Maria met het Christuskind, de heilige Sebastiaan en de heilige

Anna ca.1550

*paneel / Centraal Museum, Utrecht, langdurig bruikleen
Kerkvoogden van de Nederlands Hervormde Gemeente, Utrecht*

Deze zijluiken maakten onderdeel uit van een altaarstuk dat op het altaar van het schuitenvoerdersgilde in de Utrechtse Sint Janskerk heeft gestaan. De stad op de achtergrond van het linkerluik stelt vermoedelijk de buurt in Utrecht voor van waaruit de schippers met hun schuiten naar Amsterdam voeren. De gezichten van de heilige Clemens en de stichter aan zijn voeten zijn tijdens de Beeldenstorm bewust beschadigd. Toen is vermoedelijk ook het middenpaneel verloren gegaan. De panelen kregen na de reformatie een nieuwe functie.

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Portret van een man (1493/94 - na 1533) 1533

paneel / Centraal Museum, Utrecht

Uit het opschrift op de originele lijst blijkt dat de man 39 jaar oud is en in het jaar 1533 is geportretteerd. Over de betekenis van de woorden 'LATET [zwijn] WRUETEN' heeft menigeen zich al te vergeefs gebogen. Het zwijn verwijst mogelijk naar een familienaam, een bijnaam, een familiewapen of, gecombineerd met de tekst naar een wapenspreuk. De lelietjes-van-dalen in de hand van de geportretteerde staan onder andere voor de echtelijke trouw. Mogelijk staat dit portret in verband met het huwelijk van de man.

Restauratie

Schilderijen worden al eeuwenlang gerestaureerd. De Utrechtse schilder Isaac Willarts kreeg in 1667 de opdracht van het Utrechtse stadsbestuur om de *Portretten van de Jeruzalemvaarders* van Jan van Scorel onder handen te nemen. Een tweede behandeling volgde in 1837 door de architect en schilder Christiaan Kramm en in de periode 1899 tot 1902 werden ze gerestaureerd door Alois Hauser, hoofdrestaurator van de Berlijnse Gemäldegalerie. Grote partijen waren overschilderd en het schilderij met de negen Jeruzalemvaarders was in tweeën gedeeld.

Omdat het documenteren van een restauratie met foto's en verslagen tot een tiental jaren geleden niet gangbaar was, is vaker niet dan wel bekend waar de behandeling uit heeft bestaan en waarom bepaalde keuzes zijn gemaakt. Daar komt bij dat de ideeën rond restauratie zijn veranderd. De graveur Edouard Taurel schreef in 1882 over het *Drieluik van de familie De Visscher van der*

Gheer: 'Hoe jammer dat dit kunstwerk geretoucheerd, erger nog, bedorven is geworden door de retoucheurs'. De restauraties van 1929, 1952 en 1964 brachten geen verbetering.

De laatste behandeling vond plaats in de periode 2003 tot 2007. Afgezien van een dikke donkergeel verkleurde vernislaag, waren vooral de in het verleden aangebrachte 'verbeteringen' storend. Dat de lange haarstrengen van Maria moesten worden verwijderd was duidelijk. Moeilijker was het beoordelen van de authenticiteit van het geplooid, witkanten boordje rond de hals van Johannes en het bont waarmee de buitenzijde van de opstaande kraag van de tabberd was afgezet. Op een foto van een andere versie van het middenpaneel ontbreken het bont en het boordje. Technisch onderzoek bevestigde dat het een latere overschildering betrof. Op basis hiervan was het verwijderen van de overschilderingen gelegitimeerd.

60

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)
en Jan Geritsz Deys (*werkzaam te Culemborg in de tweede helft van de zestiende eeuw*)

Drieluik van de familie De Visscher van der Gheer
ca. 1555 (middenpaneel) en ca. 1570 (zijluiken)
paneel / Centraal Museum, Utrecht (restauratie met steun van Stichting Victor Heiloo)

Dit drieluik werd in verschillende fasen gemaakt. Op het middenpaneel knielt de opdrachtgever Johannes de Visscher van der Gheer voor Maria en Jezus. Ongeveer vijftien jaar later bestelde hij de zijluiken bij Jan Deys. Erasmus wordt vergezeld door de heilige Adrianus. Zijn zus Cornelia is in gezelschap van de heilige Barbara, wier attribuut de toren is. De predella vermeldt de beroemde Jan van Scorel als maker van het drieluik. Deze toeschrijving mist elke grond.

61

Jan van Scorel (werkplaats) (*Schoorl 1495 - Utrecht 1562*)
De bewening met portretten van de familie Van Egmond *ca. 1540*
paneel / Centraal Museum, Utrecht

De drie mannen die de lijkwade van Christus vasthouden en de staande vrouw naast het kruishout dragen eigentijdse kledij en zijn daardoor herkenbaar als stichters. Ze zijn op grond van gelijkenis met bekende portretten geïdentificeerd als leden van de familie Van Egmond. De voorstelling is uitvoerig ondertekend. Het gaat om een losse schets waarvan de stijl verwant is aan andere tekeningen van Scorel rond 1540. Deze datum komt overeen met de uitkomst van het dendrochronologisch onderzoek.

62

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

Memorietafel van de familie Borre van Amerongen met de voetwassing *ca. 1585*

paneel / Centraal Museum, Utrecht

De opdrachtgevers van dit schilderij zijn bekend uit een opschrift op de achterzijde van het paneel. Gerrit Borre van Amerongen was lid van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap in de Utrechtse Buurkerk. De gebeurtenis van de voetwassing van de discipelen door Christus werd door de broederschap jaarlijks op Witte Donderdag gevierd. Het schilderij moet een samenwerking zijn geweest tussen twee schilders. In de ondertekening komt een aantal kleurnotities voor die als richtlijn werden gebruikt bij het schilderen.

63

Anoniem (*Noord-Nederlands*)

De uitzending van de twaalf discipelen *ca. 1573*

doek / Centraal Museum, Utrecht

Dit schilderij is waarschijnlijk afkomstig uit het Apostelgasthuis te Utrecht. De twaalf discipelen bevinden zich in een weids landschap met op de achtergrond de ommuurde stad Jeruzalem. Volgens het evangelie kregen zij op de hellingen van de Paradijsberg van Christus de opdracht om zijn werk voort te zetten en zijn boodschap te prediken. Twee aan twee trekken zij blootsvoets de wereld in. Rechts op de olijfberg in de achtergrond zegent de opgestane Christus de elf overgebleven discipelen. De verrader Judas is er niet meer bij.

VI

*Na
Fan van
Scorel*

‘Deze man heeft de kunst eer gebracht en zij bracht hem op haar beurt roem; bij zijn dood dacht de kunst dat zij zelf stierf’. Aldus de vertaling van het Latijnse opschrift dat te lezen was op het portret van Jan van Scorel dat onderdeel uitmaakte van zijn grafmonument. De dood van Scorel in 1562 luidde het einde in van een belangrijke stijlperiode in de schilderkunst, die van de renaissance, maar betekende tevens het begin van iets nieuws.

In Italië was een stijl tot bloei gekomen die sinds het einde van de negentiende eeuw wordt aangeduid met de term maniërisme. Onder invloed van Parmigianino, Pontormo en anderen groeide het maniërisme in de tweede helft van de zestiende eeuw uit tot een internationale stijlbeweging. In de Noordelijke Nederlanden vormde Utrecht naast Haarlem het belangrijkste centrum. De stijl werd in de Domstad geïntroduceerd door Anthonie van Blocklandt. De Utrechter Joachim Wtewael wordt beschouwd als de belangrijkste Noord-Nederlandse maniërist

en ook zijn tijdgenoot Abraham Bloemaert werkte in de beginperiode van zijn loopbaan in deze stijl.

Kenmerkend voor het maniërisme is de uitbeelding van de geïdealiseerde natuur met als ultieme doelstelling elegantie en verfijning. Reële proporties van het menselijke lichaam raken zoek doordat ze een extreme lengte krijgen, die wordt benadrukt door verlengde ledematen en een klein hoofd. Figuren met extreem gedraaide torso's en geforceerde houdingen bevolken de veelal mythologische voorstellingen en het schilders-palet krijgt pasteltinten.

64

Ernst van Schayck III (*Utrecht voor 1567 - ? na 1631*)

De heilige Sebastiaan en de heilige Rochus 1600

doek / Centraal Museum Utrecht

Van Ernst van Schayck III is alleen werk bekend dat op Italiaanse bodem werd vervaardigd. Dat hij uit Utrecht afkomstig is blijkt uit zijn signatuur waaraan hij meermaals 'De Traiecto', 'Van Utrecht' toevoegde. Hij schilderde portretten en een twintigtal religieuze voorstellingen. Dit zijn over het algemeen grote altaarstukken op doek vergelijkbaar met dit schilderij. Sebastiaan en Rochus zijn beiden pestheiligen. Deze ziekte brak in 1600 uit in de streken rond Bologna en Ravenna, waar Van Schayck op dat moment werkzaam was.

65

Octaviaen del Ponte (*? vóór 1564 - Utrecht 1645*)

De Heilige Familie met Johannes de Doper en Johannes de Evangelist 1600

doek / Centraal Museum, Utrecht

Maria zit met het Christuskind op haar schoot op een stenen troon. Naast haar staat Jozef en ter weerszijden van de Heilige Familie bevinden zich Johannes de Doper en Johannes de Evangelist. Volgens een inventaris bevond het schilderij zich rond 1600 in het Sint Antoniusgasthuis te Utrecht. Het is het enige bekende werk van de Utrechtse bankier Octaviaen del Ponte. Het gedeelde wapen is van de familie Del Ponte en Van Milanen-Visconti. Wellicht heeft hij het voor zichzelf geschilderd naar aanleiding van zijn huwelijk met Anna van Milanen in 1599.

66

Abraham Bloemaert (*Gorinchem 1566 - Utrecht 1651*)

Mercurius, Argus en Io *ca. 1592*

doek / Centraal Museum, Utrecht

Het verhaal van Io, die door Jupiter wordt geschaakt en in een witte koe wordt veranderd, staat beschreven in de *Metamorphosen* (1-8 na Christus) van de Romeinse dichter Ovidius. Juno, de echtgenote van Jupiter, laat de koe bewaken door de honderdogige Argus. Deze wordt in opdracht van Jupiter onthoofd door Mercurius. Het schilderij is het vroegste in de Noordelijke Nederlanden waarop de fabel is uitgebeeld. Hoog in de lucht is Mercurius te zien die aan komt vliegen en op de heuvel links van het midden toont hij het afgehakte hoofd van Argus.

67

Abraham Bloemaert (*Gorinchem 1566 - Utrecht 1651*)

Jozef en zijn broers *ca. 1595*

doek / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van Vereniging Rembrandt

Jozef, die door toedoen van zijn halfbroers in Egypte is terechtgekomen, weet als droomuitlegger het vertrouwen van de farao te winnen. Vanwege de grote voedseltekorten komen zijn broers naar Egypte, waar Jozef als onderkoning voor voorraden heeft gezorgd. Afgebeeld is het moment waarop Jozef zijn broers ontvangt. Het schilderij vormt een hoogtepunt in het Utrechts maniërisme. Kenmerkend voor deze stijl zijn de pastelkleuren en de elegant poserende figuren, langgerekt en met een onnatuurlijk gedraaide tors.

68

Joachim Wtewael (*Utrecht 1566 - Utrecht 1638*)

De aanbidding van de herders 1598

*doek / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van
Vereniging Rembrandt*

Joachim Wtewael keerde in 1592 na een vier jaar durende studiereis naar Italië en Frankrijk terug naar Utrecht. Hij is een van de belangrijkste schilders van het maniërisme. Niet alleen de kleuren van *De aanbidding van de herders* zijn typerend; de figuren zijn langgerekt en hebben de voor deze stijl kenmerkende overdreven geposeerde houdingen. Wtewael introduceerde tal van arcadische thema's en motieven. Zo is de herder met het lam op zijn schouders de eerste herder 'all'antica' die in een voorstelling met de geboortescène voorkomt.

69

Abraham Bloemaert (*Gorinchem 1566 - Utrecht 1651*)

**Landschap met de rust op de vlucht naar Egypte
1605-10**

*doek / Centraal Museum, Utrecht, aankoop met steun van
Vereniging Rembrandt*

Terwijl Bloemaerts leerlingen vanaf de jaren twintig bijna zonder uitzondering inspiratie gingen opdoen in Italië, zocht de meester zelf zijn voorbeelden dichterbij huis. Met een schetsboek in de hand trok hij het platteland op om de boerderijen en andere bouwsels rondom Utrecht vast te leggen. Bloemaert combineerde in dit schilderij tekeningen naar de natuur met hoge bergen, die in Nederland niet voorkomen. Mogelijk voegde hij ze toe vanwege de uitheemse gebeurtenis die in het landschap plaatsvindt.

70

Antonie Blocklandt van Montfoort (*Montfoort 1533/34 - Utrecht 1583*)

De broers van Jozef tonen zijn bebloede mantel aan Jacob 1579

doek / Diözesan Museum, Freising

Dit doek is samen met het schilderij uit het Centraal Museum, dat de droomuitlegging van Jozef voorstelt, het enige dat bewaard is gebleven van een serie waarin de lotgevallen van Jozef zijn uitgebeeld. Jozef werd door zijn broers verkocht aan passerende kooplieden, die hem meenamen naar Egypte. Aan hun vader vertelden zij dat hun broer was verslonden door een wild dier. Als bewijs toonden zij Jacob een met geitenbloed doordrenkte doek. Volgens Karel van Mander was de reeks in 1604 in bezit van de Amsterdammer Wolfart van Bijler.

71

Antonie Blocklandt van Montfoort (en werkplaats)
(*Montfoort 1533/34 - Utrecht 1583*)

De opstanding van Christus *vóór 1575*

doek / Centraal Museum, Utrecht

Hoewel dit vrijwel zeker geen eigenhandig schilderij is zijn de overeenkomsten in stijl en compositie met het bekende werk van Blocklandt zodanig dat het wel in diens directe omgeving moet zijn ontstaan. De schildering is echter grover en de vormen harder en meer schematisch dan wat we van Blocklandt gewend zijn. De compositie vertoont overeenkomsten met een gravure van Hendrick Goltzius naar een ontwerp van Blocklandt met dezelfde voorstelling en ook uit eigentijdse bronnen is bekend dat Blocklandt een altaarstuk maakte met dit onderwerp.

72

Antonie Blocklandt van Montfoort (*Montfoort 1533/34 - Utrecht 1583*)

Jozef verklaart de dromen van de farao 1579-83

doek / Centraal Museum, Utrecht

Dit schilderij is samen met het doek uit Freising, dat het moment weergeeft waarop Jozefs broers de bebloede mantel aan Jacob tonen, het enige dat bewaard is gebleven van een serie waarin de lotgevallen van Jozef zijn uitgebeeld. Jozef was door toedoen van zijn jaloerse halfbroers gevangen genomen en naar Egypte gebracht, waar hij uiteindelijk terecht kwam bij de farao. Getoond wordt het moment waarop hij diens dromen uitlegt. Jozef voor-spelde de farao dat zeven rijke oogsten zouden worden gevolgd door zeven jaren van hongersnood. Jozef werd daarop benoemd tot onderkoning en belast met het opslaan van de oogst tijdens de goede jaren.

73

Antonie Blocklandt van Montfoort (*Montfoort 1533/34 - Utrecht 1583*)

De vier evangelisten 1574

papier op doek / Centraal Museum, Utrecht

Deze grisailles zijn de eerste gedateerde werken van Blocklandt na zijn terugkeer uit Italië in 1572. Volgens de traditie zijn de vier evangelisten met hun symbolen afgebeeld. Ze verwijzen naar de belangrijkste heilsfeiten uit de evangeliën. De mens van Mattheus wijst op de menswording, de stier van Lucas op de offerdood, de leeuw van Marcus op de opstanding en de adelaar van Johannes op de hemelvaart van Christus. De grisailles zijn vervaardigd als ontwerpen voor de gravures van Philips Galle.

De tentoonstelling is mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van de Turing Foundation (hoofdbegunstiger), SNS Reaal Fonds, Van Baaren Stichting, K.F. Heinfonds, Fentener van Vlissingen Fonds, Stichting Elise Mathilde Fonds, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de BankGiro Loterij.

De tentoonstelling maakt onderdeel uit van Holland Art Cities 2009-2010.

Elise Mathilde

kfHein,fonds

VANBAAREN
Stichting

Scorels Roem

*Hoe een Utrechtse schilder de Renaissance naar
het Noorden bracht*

20 maart – 28 juni 2009

Centraal Museum, Utrecht

Concept en tekst:

Liesbeth M. Helmus, Centraal Museum

Tekstredactie en productie:

Hans Schopping, Centraal Museum

Vormgeving:

Lesley Moore, Amsterdam

Druk:

Tuijtel, Hardinxveld-Giessendam

Vormgeving tentoonstelling:

Siebe Tettero met assistentie van Meike Stoetzer

ISBN 978-90-5983-020-2

In 2009 verschijnt bij Waanders Uitgevers de *Catalogue of Paintings 1450-1600*. Centraal Museum, Utrecht door Molly Faries en Liesbeth M. Helmus (co-editors). Met bijdragen van J.R.J. van Asperen de Boer, Molly Faries, Liesbeth M. Helmus, P. Klein en Dorien Tamis. Op 9 februari 2009 ontving het Centraal Museum een subsidie van de BankGiro Loterij voor de ontwikkeling en publicatie van een historische beeldroman over de avonturen van Jan van Scorel en Maerten van Heemskerck. Deze zal in 2012 verschijnen.

Bezoek ook de kindertentoonstelling *Reis je rijk* in het Centraal Museum, 20 maart-30 augustus 2009

Uitgave

Centraal Museum

Postbus 2106

3500 GC Utrecht

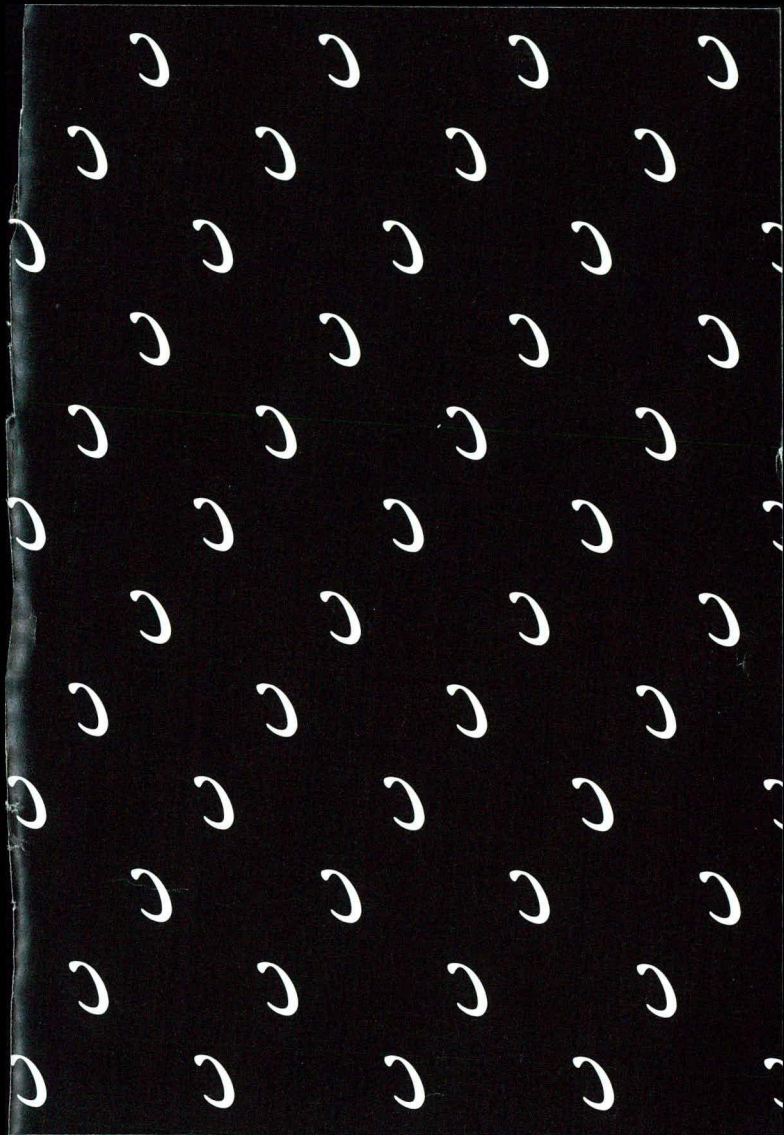
tel. + 31(0)30-2362362

fax + 31(0)30-2332006

www.centraalmuseum.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm, op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C

C